

**[0686] FRYSK EN NEDERLANSK AS SKRIUWTALEN FAN DE KLEASTERS
YN WESTERLAUWERSK FRYSLAN**

Oebele Vries

Summary

In this contribution to the external history of the Frisian language an attempt is made to sketch the use of the written language in the monasteries in West Friesland from 1400-1530. We in particular concerned ourselves with the language of records like charters and letters, which in the period investigated used to be no longer written in Latin but in the vernacular. A comparatively large number of monastic documents from the fifteenth century, when Frisian was the most important written language of West Friesland, turn out to have been written in Dutch. The major reason for this seems to have been the presence of many non-Frisians in the Frisian monasteries. These persons, moreover, often held the highest positions. After 1500 Frisian quickly disappeared altogether from the records of the Frisian monasteries. The investigation was hampered by the paucity of written sources.

Ynlieding

Likernôch fjouwer ieuwen lang, fan de twadde helte fan de tolfte ieu oant 1580, ha de kleasters yn Westerlauwersk Fryslân in belangryk plak ynnommen, likegoed yn it ekonomyske, politike en kulturele as yn it geastlike libben.¹ Men sil der dan ek fan útgean meie dat de ynfloed fan de kleasters op 'e skriuwtalskiednis fan Westerlauwersk Fryslân lyksa grut west hat. Dat sil benammen sa west ha yn it tiidrek fan de Fryske frijheid (oant 1498), om't dêr doe gjin oare skriuwsintra te finen wienen as de kleasters, alteast oant it opkommen fan de stedskânselarijen yn de fyftjinde ieu?²

In wichtich barren yn de skriuwtalskiednis fan alle Westjeropeske

¹. In oersjoch fan de kleasters yn Westerlauwersk Fryslân is te finen by De Meijer, "Frisica Catholica". Spesjaal oer it grûnbesit dêrfan: Mol, *Grootgrondbezit*.

². Oer de stedskânselarijen: Vries, "De skriuwtal"; oer it wichtichste skriuwsintrum nei 1500: Vries, "It kânselarijpersoneel."

gebieten hat it oergean west op it brûken fan folkstaal ynstee fan Latyn foar teksten foar praktysk gebrûk, lykas oarkonden en brieven. Dy oergong, dy't ek oan de kleasters net foarbygien is, kin foar Westerlauwersk Fryslân op 'e lette fjirtjinde ieu (ca. 1370) steld wurde.³ De fraach dy't ik hjir oan 'e oarder stelle wol, is yn hoefier't de kleasters yn Westerlauwersk Fryslân nei dat tiidstip foar har oarkonden, korrespondinsje en ek ynterne administraasje it Frysk en yn hoefier't se dêrfoar it Nederlânsk brûkt ha.

No hat Fokkema al ris gear west oer de taal fan de oarkonden fan trije Fryske kleasters (Hospitaal, Ealsum en Klearkamp)⁴. Syn konklúzje wie dat der al fóár 1500, dus noch yn de tiid fan de Fryske frijheid, yn de fan him bestudearre kleasters njonken Fryske en Latynske ek hiel wat Nederlânske stikken skreaun binne. Fokkema kin net ferklearje wêrom't sa faak it Nederlânsk brûkt waard, al freget er him yn it gefal fan ien kleaster (Ealsum) ôf oft de lieding dêrfan faaks yn net-Fryske hannen wie.

Op grûn fan de útkomsten fan Fokkema syn ûndersyk hat Hellinga neitiid besocht om in ferklearring te jaan fan it foarkommen fan Nederlânsktalige oarkonden yn Westerlauwersk Fryslân yn de tiid fóár 1500.⁵ Dat it Nederlânsk doe al net swak byspile, docht neffens Hellinga ek bliken oan it feit dat in oarkonde út 1427 fan rjocht en rie fan Eastergoa en Westergoa, it heechste rjochts- en bestjoerskolleezje fan dy lannen, yn dy taal skreaun is. Syn eigen ferklearring is dat Fryske 'clercen' (beropsskriuwers) bûten Fryslân op skoalle west ha en dat de frjemde tradysjes dêr't se doe yn opbrocht binne, har by it skriuwen fan har memmetaal problemen oplevere ha (dêrom gauris hollanisten yn Frysktalige stikken) of der ta brocht ha om net Frysk, mar Nederlânsk te skriuwen.

In probleem dêr't Fokkema al oer klage, is dat der fan de Fryske kleasterargiven mar sa'n bytsje oer is. Fan fóár 1400 is der sa goed as neat mear en wat der út de tiid dêrnei bewarre bleaun is, hâldt ek net oer.⁶ Dêr komt noch by (Fokkema hâldt dêr gjin rekken mei) dat hast alle stikken dy't wy yn de kleasterargiven oantrefte, net fan de kleasters útgien, mar troch har ûntfongen binne (bygelyks keapbrieven). Mar inkeldris sit der in 'echt' kleasterstik tusken, dat wol sizze in stik dat troch ien of mear kleaster-

³. Vries, "De skriuwtaal".

⁴. Fokkema, *Het Stadsfries*, 22-30, 46-47.

⁵. Hellinga, "Het Stadsfries", 35-37 (= 475-477).

⁶. Wat der oer is fan de argiven fan de Fryske kleasters, wurdt bewarre yn it Ryksargyf yn Fryslân (RAF). It argyf fan it Dominikaneskleaster fan Ljouwert is opnommen yn dat fan it Dominikanekleaster te Gent.

funksjonaris(sen) útfurdige en mei it kleastersegel besegele is. Wol kinne kleasterstikken fansels ek yn oare as kleasterargiven ferwachte wurde.

De stikken dy't net fan de kleasters útgien binne, mar der wol foar ornearre wienen, binne foar ús ûndersyk dochs wol fan belang. It komt nammentlik gauris foar dat se troch in kleasterling skreaun binne (it giet dan dus om saneamde 'Empfängerurkunden'). Faak is lykwols min fêst te stellen oft dat it gefal is. Is in stik frijwat knoffelich skreaun, dan sil der net in kleasterling oer gear west ha, mar is it yn prachtich 'boekskrift' steld, dan is it eins wol wis dat wy mei de hân fan in kleasterling te krijen ha. Dat lêste sil ek it gefal wêze, as wy in skriuwershân yn in kleasterargyf mear as ienris tsjinkomme. Yn ús ûndersyk nimt it fêststellen fan skriuwershannen dan ek in wichtich plak yn.⁷

Ik gean hjirnei earst yn op it materiaal út de tiid fóár 1500 (dat is yn de praktyk allinne de fyftjinde ieu) en dêrnei op dat út de earste trije desennia fan de sechstjinde ieu (út de tiid dêrnei hoege wy fan gjin inkeld kleaster Frysk skriuwtalgebrûk mear te ferwachtsjen). Alle kleasterargiven binne yn it ûndersyk behelle, wylst ek yn oare kolleksjes socht is om kleasterstikken dy't ornearre wienen foar binnen it Fryske taalgebiet.

De fyftjinde ieu

1. Klearkamp

Ien fan de kleasters dy't ek troch Fokkema ûndersocht binne, is de sistersjinzer abdij Klearkamp by Rinsumageast. Der is mar in lyts tal stikken bewarre bleaun dy't fan dat kleaster útgien binne. Dêrta hearre yn it foarste plak trije Frysktalige ferklearringen fan abt Thadeus út 1417 en 1421 (O I 21, 22, 34). Wêrom't in oarkonde fan abt Berent en twa 'kelners' (administratoaren fan in kleaster, yn guon kleasters ek wol procuratores neamd) út 1451 yn it Frysk (O I 125) en in ferklearring fan deselde abt út it jier dêrnei yn it Nederlânsk steld binne (Chbk. I, 543-544), is min te sizzen, foaral om't se fan ien en deselde hân lykje te wêzen. It lêste stik hat in Fryske ynslach, mar dy hinget sa te sjen foaral gear mei it feit dat de ynhâld fan in Frysktalige oarkonde (O I 127) der yn gearfette wurdt. Fierders is der noch in Frysktalige ferklearring oer in lânruil út 1488 oerlevere, dy't mei op namme stiet fan abt Johannes Gogh en kelner

⁷. Sjoch foar in - net folslein - oersjoch fan skriuwershannen: Vries, *Correcties op Sipma*, 99-103.

Johannes Zelandie, beide net-Friezen (O I 359). Op 'e skriuwer dêrfan wurdt fierderop yngien.

Yn de stikken út it Klearkampster argyf kinne twa skriuwershannen oanwiisd wurde dy't in kearmennich foarkomme: hân A - O I 100 (1448), 106 (1449), 110, 114, 117 (1450); hân B – O I 321 (1482), 347 (1486), 358, 359 (1488). Hân A heart sûnder mis ta oan hear Jemka, kelner fan it kleaster, dy't yn twa stikken (O I 100, 117) neamd wurdt (beide binne troch grytman en meirjochters fan Ferwerderadiel foar him útfurdige). Alle stikken fan hân A binne yn it Frysk steld.

Hân B sil taskreaun wurde kinne oan de yn twa fan de fjouwer stikken (O I 321, 347) neamde broer Kampo, 'hofmaester toe dae Schyra stens uppa Faen', dat wol sizze de beheader fan it feanúthôf fan Klearkamp te Feanwâlden mei as sit de no noch altiten besteande Skierstins. By de stikken fan hân B sit ek de hjirfóár neamde ferklearring oer lânruil út 1488. Broer Kampo syn namme komt ek noch foar yn in allinne yn kopy oerlevere stik út 1487 (O I 353). Op grûn fan de oerienkomst yn stavering mei de fjouwer hjirfóár neamde stikken mei oannommen wurde dat it orizjineel dêrfan ek fan syn hân wie.⁸ Fan hân B binne ús lyksa allinne mar Frysktalige stikken oerlevere.

2. Hospitaal

Fan de Johanniter kommanderij Hospitaal te Snits binne noch minder stikken bewarre bleaun as fan Klearkamp. In útspraak fan Rolandus, kommandeur (oerste fan in kommanderij), Yello, prior, en Benko, kelner fan it kleaster, oer in erfeniskwestje út 1433 is yn it Nederlânsk fêstlein.⁹ In keapbrief fan de (Fryske) kommandeur Geltet Harinxma út 1453, ornearre foar de (net-Fryske) prior fan it oanbuorjende kleaster Thabor, is yn deselde taal steld.¹⁰

Twa stikken fan ien hân út it kleasterargyf binne: in hieroerienkomst fan boargemasters, skepenen en rie fan Snits mei hear Albrecht, prior fan Hospitaal, út 1434¹¹ en in ruiloerienkomst fan de Snitser haadling Bocka Harinxma mei de (net mei namme neamde) kommandeur fan Hospitaal út 1442 (O I 89). It earste fan dy beide stikken is Nederlânsktalich, it twadde is yn

⁸. De kopiïst (S.A. Gabbema) hat it stik fan it orizjineel oerskreaun (Gerbenzon, "De Klearkampster stikken", 34).

⁹. RAF, Kl. Hospitaal 13.

¹⁰. RAF, Kl. Hospitaal 16.

¹¹. RAF, Kl. Hospitaal 30.

it Frysk steld, mar mei útsûndering fan it begjin en de ein, dy't yn it Nederlânsk fêstlein binne. Op in oar plak ha ik al útienset dat it Frysktalige part fan de oarkonde út 1442 troch de skriuwer oerskreaun wêze sil fan in 'Vorlage', dy't Bocka Harinxma levere hat.¹² De skriuwer (faaks wie it de prior, hear Albrecht) wie nei myn betinken net in Fries, want syn Nederlânsk lit gjin Fryske ynslach sjen.

Fan deselde hân kin noch in tredde stik oanwiisd wurde, dat yn it argyf fan de stêd Ljouwert bewarre bleaun is. It giet net om in kleasterstik, mar om in oarkonde fan rjocht en rie fan Eastergoa en Westergoa en wol it Nederlânsktalige stik út 1427 dêr't Hellinga sa'n grutte wearde oan takende.¹³ Wy kinne no fêststelle dat it heechste rjochts- en bestjoerskolleezje fan Eastergoa en Westergoa, dat it stik op in sitting yn Snits útfurdige hat, in berop dien hat op 'e skriuwtsjinsten fan in kleasterling fan Hospitaal. In lyksa Nederlânsktalige oarkonde fan rjocht en rie fan Eastergoa en Westergoa út 1432 blykt fan in oare hân te wêzen, mar dy is dan ek te Boalsert útfurdige.¹⁴ It liket dus sa te wêzen dat rjocht en rie fan Eastergoa en Westergoa op har wikseljende gearkomsteplakken fan pleatslik beskikbere skriuwers gebrûk makke ha. Bekend is dat itselde kolleezje yn it lêstoan fan de fyftjinde ieu syn skriuwwurk troch stedsskriuwers ferrjochtsje liet.¹⁵

3. Ealsum

In nei ferhâlding ryk argyf is dat fan it tertiarissekonvint te Ealsum by Akkrum. Opfallend is it grutte tal Nederlânsktalige stikken út de fyftjinde ieu dy't wy dêr yn oantrefte: net minder as fyftich, hast likefolle as it tal Frysktalige. Trije stikken út it kleasterargyf binne fan it kleaster sels útgien, twa Nederlânsktalige (út 1464 en 1479)¹⁶ en ien Frysktaligen ien (O I 274, út 1477).

Twa skriuwershannen springe der út: hân A en B. Fan hân B, dy't fan 1475 oant 1477 foarkomt, witte wy mei wissichheid dat er tahearde oan hear Johannes, de pater fan it kleaster (de titel fan de manlike oerste fan in

¹². Vries, "De skriuwtaal".

¹³. Gemeenteargyf (GA) Ljouwert, Singels 7. Druk: Chbk. I, 471.

¹⁴. GA Ljouwert, Singels 9. Druk: Chbk. I, 497.

¹⁵. Vries, "Hemma Odda zin", 222.

¹⁶. RAF, Kl. Aalsum 17, 72.

tertiarissekonvint is pater of confessor).¹⁷ Hân A, dy't wy oer in folle langer tiidrek (1459-1474) tsjinkomme, moat hast wol fan hear Nicolaus, Johannes syn foargonger, wêze.

Stikken hân A

Jier	Taal	Sinjatuer/Utjefte	Jier	Taal	Sinjatuer/Utjefte
1459	N	65 (Chbk. I, 597)	1470	F	33 (O I 207)
1460	N	27 (Chbk. I, 597-8)	1471	N	56 (Chbk. I, 645)
1464	N	77	1471	F	10 (O I 213)
1464	N	17	1471	F	12 (O I 215)
1464	N	17	1471	F	12 (O I 216)
1467	N	9 (Chbk. I, 619)	1471	F	25 (O I 220)
1468	N	61 (Chbk. I, 619-20)	1473	F	45 (O I 240)
1468	N	22 (Chbk. I, 620)	1473	N	57
1468	N	30	1474	F	12 (O I 247)
1468	N	66 (Chbk. I, 623)	1474	F	12 (O I 248)
1468	N	69 (Chbk. I, 623)	1474	F	26 (O I 249)
1469	F	12 (O I 201)	1474	F	12 (O I 254)
1470	N	45 (Chbk. I, 630)			

Wat fuortdaalk opfalt, is dat de earste alve stikken fan hân A (út de jierren 1459-1468, dêrby ek it al neamde stik fan it kleaster sels út 1464) sûnder útsûndering yn it Nederlânsk steld binne. It Nederlânsk lit in lichte Fryske ynslach sjen, dy't ta utering komt yn foarms as *hlien*, *annoghet*, *myt gried ende myt groent*, *lieten ende laewighide*.

Ut 1469 is it earste Frysktalige stik fan hân A oerlevere. It giet om in ferklearring fan de prior fan it benediktinessekleaster te Smelle Ie en hear Nicolaus, confessor fan Ealsum, oer in oerdracht fan goed tusken twa partijen, in saak dêr't de kleasters sels net yn behelle wienen. Yn lyksoartige gefallen, dus as it kleaster sels mei de yn de oarkonde fêstleine rjochtshanneling neat út te stean hie, brûkt hân A ek letter hyltiten it Frysk. Dêrmei liket de saak dúdlik te wêzen: hân A kin wol Frysk skriuwe,

¹⁷. Ferl. O I 268, neiskrift ("ick Johannes pater van Aylsem fors. belie ... mit myn hantscriift").

mar stikken dy't fan it kleaster útgeane of der foar ornearre binne, skriuwt er, prinsipieel of om't it wenst wie, yn it Nederlânsk. Sa ienfâldich is it lykwols net, want fan 1471 ôf binne stikken fan hân A oerlevere dy't yn it Frysk steld binne, ek al binne se foar it kleaster ornearre. Der is wol ien útsûndering, mar dêrby giet it om in stik mei as belanghawwende in suster út it Ealsumer kleaster dy't de net-Frysk oandwaande namme Katherina Peter Corvers draacht. Wat fierders noch neamd wurde moat, is dat yn it Frysk fan hân A gâns hollanismen sitte: *gheheten*, *gheschiin*, *tughe*, *woenachtich*, *sidzen wy* (ynstee fan *sidzet wy*), om de opfallendste te neamen.

Us konklúzje is dat de skriuwer fan hân A in Fries wie, dy't (faaks bûten Fryslân) yn in Nederlânske skriuwtradysje opbrocht wêze sil, dêr earst ek oan fêsthâlden hat, alteast as it om it skriuwen fan stikken gie dêr't it kleaster sels mei anneks wie, mar dy't der op it lêst - faaks om't partikulieren him fregen om de foar har ornearre stikken yn it Frysk te stellen - ta oergien is om ek trânsaksjes fan partikulieren mei it kleaster yn it Frysk fêst te lizzen, ek al skreau er, sa't it liket, justjes makliker Nederlânsk as Frysk.

Stikken hân B

Jier Taal	Sinjatuer/Utjefte	Jier Taal	Sinjatuer/Utjefte
1475 N	64 (Chbk. I, 661)	1476 F	72 (O I 270)
1475 N	58 (Chbk. I, 662)	1476 N	79
1475 F	60 (O I 258, r.1-21)	1477 N	77 (Chbk. I, 667)
1475 F	12 (O I 201, r.13-18)	1477 F	69 (O I 273)
1476 F	8 (O I 266)	1477 F	45 (O I 274)
1476 F	25 (O I 267)	1477 F	31 (O I 279)
1476 F	29 (O I 268)	1477 F	45 (O I 253) ¹⁸
1476 F	72 (O I 269)		

¹⁸Oer de skriuwtaalkar fan hear Johannes (hân B) kinne wy wat koarter wêze. Yn it Frysk steld binne in stik fan it kleaster sels, oarkonden dy't foar it

¹⁸. Sipma jout as lêste part fan it jiertal fan dat stik op: *LXXVIII*, mar der stiet: *LXXVII*. De datum is dan ek net 1474 sept. 13, mar 1477 sept. 9.

kleaster ornearre binne, en ek oarkonden dy't foar partikulieren skreaun binne (dêrby in testamint, dêr't net allinne twa orizjinelen fan bewarre bleaun binne, mar ek it konsept, en dat alles fan hear Johannes syn hân). Yn dy Fryske stikken fine wy mar inkeldris in hollanisme. De stikken dêr't hear Johannes it Nederlânsk foar brûkt hat, binne twa foar Ealsum ornearre oarkonden fan it kleaster te Smelle Ie (prior dêrfan wie Johannes Welp, grif in net-Fries) en twa vidimussen, dy't er tegearre mei de Ljouwerter pastoar Sibodus (in Fries) opmakke hat. Fan in Fryske ynslach yn it Nederlânsk is net folle te fernimmen. Hear Johannes koe him dus sawol mei it Frysk as mei it Nederlânsk goed rêde. Op grûn fan it oerlevere materiaal konkludearje wy dat syn skriuwtaalkar sterk liket op dy fan de skriuwer fan hân A yn dy syn lêste jierren.

Ien dy't geregeldwei twa skriuwtaalen brûkt, kin ûnder it skriuwen in inkelde kear by fersin wol ris fan taal feroarje. Sa sil ferklearre wurde kinne dat hear Johannes yn it konsept fan it testamint dat er skreaun hat, de oankundiging fan syn besegeljen yn it Nederlânsk steld hat ("Item ick Johannes pater toe Aylsem fors. heb myn segel hiir op druct voer my ende voer her Wouter myn medeprester die ghen segel en bruyct"). Yn de orizjinelen fan it testamint hat de Ealsumer pater dat sintsje lykwols ferfryske ("Ende ic Johannes fors. hab myn sigel hiir op tracht tfaer my ende Walterum foerscr. deer nyn sigel en bruyct").¹⁹

It falt net ta om út de tiid nei 1477 skriuwershannen fan Ealsumers oan te wizen. Yn prachtich boekskrift skreaun en dus sûnder mis fan de hân fan in kleasterling binne twa foar Ealsum ornearre stikken út 1486 en 1495 (hân C).²⁰ Beide binne Nederlânsktalich, mar mei in frij sterke Fryske ynslach (byg. *ygghen*, *nouwelic*, *verkapet*, *pondameed*), dat de skriuwer sil in Fries wêze. Ut 1499 is it testamint bewarre bleaun dat de nij beneamde confessor, hear Foppo, de deis foar syn profesje opmakke en mei eigen hân skreaun hat ("dyt heb is saluen screuen opten dey foer mynner professio") (O I 443). Hear Foppo begjint, nei in Latynske invocatio, yn it Nederlânsk, mar giet dan midden yn in sin op it Frysk oer. Mear stikken fan syn hân binne der net.

¹⁹. Heer Johannes skriuwt yn it oanhelle sintsje de iene kear *tfaer* en de oare kear *faer*.

²⁰. RAF, Kl. Aalsum 63 (druk: Chbk. I, 731), 20 (druk: Chbk. I, 774).

4. Haskerkonvint

Alhoewol't der in frij grut argyf fan bewarre bleaun is, is it Haskerkonvint, in proasdj (letter priorij) fan de reguliere kanunniken te Haskerdiken, troch Fokkema net ûndersocht. Fan it kleaster sels útgien binne ruilbrievien út 1429 en 1481 (O I 47, 309), dy't beide yn it Frysk steld binne. In stik út 1479 oer it opnimmen fan in provenier yn it kleaster is dêrfoaroer Nederlânsktalich.²¹

Wat de skriuwershannen oanbelanget, is ien hân (A) bysûnder goed fer-tsjintwurdige, nammentlik mei njoggentjin stikken, achttjin yn it Frysk (O I 223, 227, 294, 303, 306, 308, 309, 313, 315, 317, 332, 333, 357, 365, 366, 371, 380, 390) en ien yn it Nederlânsk (Chbk. I, 752), dat alles út in tiidrek fan tweintich jier (1472-1492). Ut in stik út 1488 (O I 223) kin opmakke wurde dat dy hân taheart oan hear Ema, dy't op dat stuit kommandeur fan it hûs fan de Dútske Oarder te Nes by Akkrum wie. Hy sil lykwols net mear as interim-oerste west ha,²² ek al om't er nei 1488 trochgien is mei it skriuwen fan stikken foar it Haskerkonvint. Yn 1472 wie er pastoar fan Westermar (O I 223) en yn 1495, neffens in net troch himsels skreaun stik (O I 419), fan Aldehaske, wat betsjut dat er al least yn dy jierren "bûtenbroer" fan it konvint west ha sil.

Wy kinne fêststelle dat op twa nei alle stikken fan hear Ema syn hân oarkonden binne dy't foar it Haskerkonvint ornearre wienen. De oerbliuwende stikken binne in fan it kleaster útgien ruilbrief en it testamint fan in provenier fan it kleaster, of - better sein - in letter dêrfan opmakke autentyk ôfskrift yn de foarm fan in vidimus. De iene kear dat hear Ema it Nederlânsk brûkt, is yn in keapbrief út 1492, dê't yn fêstlein is dat Wypka Piers te Haskerdiken oan it Haskerkonvint in rinte ferkocht hat.

Ut de jierren 1473-1480 kinne noch seis stikken oanwiisd wurde fan in oare hân as hear Ema sines. Dy hân B soe taskreaun wurde kinne oan Paulus, de prior, of Gherardus, de procurator fan it Haskerkonvint. Fiif fan dy stikken binne yn it Nederlânsk steld; opfallend binne dêryn de eastlike foarms *apen* en *auer* (ynstee fan *open* en *ouer*).²³ It sechsde stik (út 1480) is Frysktalich (O I 304), mar oan de ein dêrfan, yn de segeloankundiging en de datumrigel, wurdt de taal Nederlânsk, al is it net sûnder byminging mei

²¹. RAF, Kl. Haskerconvent 46. Druk: Waller Zeper, "Overeenkomst", 210-212.

²². Ferl. de list fan kommandeurs by Mol, "'Fryske frijheid'", 50.

²³. RAF, Kl. Haskerconvent 34 (1473), 7 (1476), 35 (1479), 2 (1480, 2 stikken).

wat Frysk ("so hebben wy ... ghebeden den eersamen manne ... beden dit brieff wr ons to bisighelen. want wij gheen syghil ferende synt..."). Yn dit gefal sil de skriuwer, nei alle gedachten in net-Fries, in Frysktalige 'Vorlage' foar him hân ha en hat er sels allinne de segeloankundiging en datumrigel formulearre. Faaks moatte wy yn de mingtaal oan de ein it besykjen sjen fan in net-Fries om Frysk te skriuwen.

Wy komme no by hân C mei sân stikken út de jierren 1493-1498. Fiif dêrfan (O I 403, 419, 423, 424, 436) binne skreaun yn geef Frysk, twa yn it Nederlânsk.²⁴ De beide Nederlânsktalige stikken binne in trânsaksje fan de ús al bekende Wypka Piers en ien fan in ynwenner fan Haskerhoarne mei it kleaster. Opfallend is dat beide oerienkomsten fan Wypka Piers mei it Haskerkonvint troch yn 'e regel Frysk skriuwend (hân A en C) yn it Nederlânsk fêstlein binne. Dat soe der op wize kinne dat Wypka Piers, al wie dat sûnder mis in Fries, dêr op oanstien hat.

5. Gerkeskleaster

In frij grut argyf is bewarre bleaun fan de sistersjinzer abdij Jeruzalem, better bekend as it Gerkeskleaster. Wy fine dêryn seis Frysktalige stikken út de fyftjinde ieu (O I 133, 136, 167, 173, 300, 330). Fan fiif dêrfan kin op grûn fan de ynhâld frij maklik fêststeld wurde dat se net yn it kleaster sels skreaun binne. By it sechsde stik (O I 173), dat begjint mei de namme fan de abt fan it Gerkeskleaster, hear Hert, is dat wat minder ienfâldich. It net sa profesjonele hânskrift fan de oarkonde, in oerienkomst tusken de abt en fjouwer haadlingen út Dongeradiel en Kollumerlân út 1464, past lykwols alhiel net by in kleasterling. Boppedat is hear Hert syn hân mei aardich grutte wissichheid werom te finen yn in stik út 1472, dat yn it Nederlânsk steld is.²⁵

Us yndruk is dat der fan it Gerkeskleaster sels gjin Frysktalige stikken útgien binne. Dat is ek net sa frjemd, as men betinkt dat it oan de uterste râne fan it Fryske skriuwtaalgebiet lei en sterk oriïntearre wie op 'e stêd Grins, dêr't it kleaster dan ek syn refugium hie.²⁶ Wol kaam it foar dat der stikken yn it Frysk oan it kleaster rjochte waarden, lykas in missive fan rjochters en miente fan Utingeradiel út 1453 (O I 133) útwiist. Mear as

²⁴. RAF, Kl. Haskerkonvint 4 (1493), 20 (1497).

²⁵. RAF, Kl. Gerkeskleaster 46.

²⁶. Andreae, *Het klooster "Jerusalem"*, 13.

twaris foarkommende skriuwershannen binne yn it materiaal fan Gerkeskleaster net fêststeld.

6. Oare kleasters

Fan de oerbliuwende kleasters is òf hielendal gjin òf mar in hiel lyts bytsje materiaal bewarre bleaun. Der kinne noch wol wat stikken oanwiisd wurde dy't fan kleasters útgien binne, mar it hat net folle doel en neam dy stik foar stik op. Foar trije meitsje wy lykwols in útsûndering.²⁷

It âldste dêrfan is in brief fan de bruorren fan it hûs fan de Dútske Oarder te Nes by Akkrum oan har lânskommandeur te Utert, dat datearre wurde kin op likernôch 1400.²⁸ Sa'n stik waard fansels net yn it Frysk steld, mei't bûten it Fryske taalgebiet gjin kennisse fan it Frysk ferwachte wurde koe. De taal fan it brief is dan ek it Nederlânsk, mar in Nederlânsk dêr't it Frysk oan alle kanten trochhinne skimeret. Foarbylden dêrfan binne de oant twa kear brûkte foarm *thet* (dus mei de dentale spirant *th*, dy't rillegau dêrnei út de Fryske skriuwtaal ferdwine soe), dêr't ien kear *dat* foarwer stiet, en it relativum *der* (trije kear) of *dar* (ien kear, mei oan it Nederlânsk oanpaste lûding). It skriuwen fan in brief yn it Nederlânsk koste de bruorren fan de Dútske Oarder te Nes dúdlik frijwat muoite, alteast by it begjin fan de fyftjinde ieu, sa stelle wy fêst.

De beide oare stikken dêr't wy it omtinken foar freegje, binne lyksa Nederlânsktalich. It earste is in keapbrief mei kwitânsje út 1454 fan prior Bernardus fan it reguliere kanunnikekleaster Thabor by Turns, dat grif troch de prior sels skreaun is.²⁹ Dy syn namme wie folút Beernt Arborstier, sa witte wy út trije yn kopy oerlevere bondels mei preken fan him,³⁰ en dat is bewiis genôch fan syn net-Frysk komôf. It lêste stik is in kwitânsje út 1467 fan abt Matthias fan de sistersjinzer abdij Blomkamp by Hartwert, dy't sa goed as wis ek fan dy syn hân is.³¹ Fan dy kleasteroerste is net allinne

²⁷. De oare stikken binne: O I 58, 64, 402, II 123, IV 69, 85 (Frysktalich); Chbk. I, 613, 650, 658, 693; RAF, Kl. Hemelum 2; GA Warkum M31; Archief Ridderlijke Duitse Orde (Utrecht) 2275, 2278 (Nederlânsktalich). Drs. J.A. Mol (Fryske Akademy) wiisde my op 'e twa lêstneamde stikken.

²⁸. Druk: Mol, "Fryske frijheid", 49.

²⁹. GA Boalsert 745.

³⁰. Steensma, *Het klooster Thabor*, 204. *Arborstier* (*armborstiere*) is in middelnederlânsk wurd mei as betsjutting "bôgesjitter" (MNW, I, kol. 461).

³¹. Húsargyf Epema State (Ysbrechtum) 21.

bekend dat er folút Matthias Poertvliet hiet, mar ek dat er fan Delft ôfkomstich wie.³² By beide stikken is dúdlik wêrom't se net yn it Frysk, mar yn it Nederlânsk steld binne: om't de skriuwer as net-Fries it Frysk net skriuwe koe.

De earste trije desennia fan de sechstjinde ieu

1. Klearkamp

Ut de earste tiid nei it ferlern gean fan de Fryske frijheid is hast gjin materiaal fan Klearkamp bewarre bleaun. In yn 1503 opmakke ferklearring fan abt Paulus, prior Johannes en kelner Theodricus is yn it Nederlânsk steld (Chbk. II, 225), lykas ek in keapbrief mei kwitânsje fan abt Paulus, prior Tilmannus, subprior Petrus en kelner Theodricus út 1509.³³ It lêstneamde stik is opmakke foar Hemma Odda zin, earder stedsskriuwer fan Ljouwert, dy't sels konsekwint Frysk skreau (hy docht dat ek yn in oantekening dy't er op it stik makke hat).³⁴ Dêrmei liket it, al moatte wy ús op mar twa stikken basearje, docht aardich wis dat it kleaster sels it Frysk fuort nei 1500 al net mear as skriuwtaal brûkte.

2. Hospitaal

Ut de earste trije desennia fan de sechstjinde ieu binne in pear oarkonden oerlevere dy't foar it kleaster Hospitaal ornearre wienen, mar it liket der net op dat ek mar ien dêrfan troch in kleasterling skreaun is. Twa fan dy stikken binne Frysktalich, te witten in keapbrief út 1511 (O II 255) en in ruilbrief út 1520 (O II 295), mar dêr steane Nederlânsktalige keapbrieven út 1520 en 1525 foaroer.³⁵ Oer de skriuwtaal fan it kleaster sels yn de tiid nei 1500 falt neat te sizzen.

3. Ealsum

Der binne út de tiid nei 1500 frijwat foar Ealsum ornearre oarkonden bewarre bleaun. Oan 1515 ta binne tsien dêrfan yn it Frysk steld (O I 468, 486, II

³². Schoengen, "Akten en bescheiden", 184.

³³. Archief Dominikanenklooster Gent 2507.

³⁴. Vries, "Hemma Odda zin", 229-230.

³⁵. RAF, Kl. Hospitaal 24.

231, 237, 243, 252, 256, 260, 262, 278) en mar twa yn it Nederlânsk.³⁶ Nei 1515 leit it lân der oars hinne, want dan is it allegearre Nederlânsk wat de klok slacht. It is, sjoen it grutte ferskaat oan skriuwershannen, net oannimlik dat der stikken tusken sitte dy't troch kleasterlingen skreaun binne.

De iennichste skriuwershân fan in kleasterling fan nei 1500 dy't wy fêststelle kinne, komt earst sûnt 1524 foar (hân D). Sa goed as wis giet it om de hân fan Peter van Well (Petrus Wellis), dy't mear as tritich jier pater fan it kleaster west hat.³⁷ Oan syn namme te sjen wie er net út Fryslân ôfkomstich. De stikken fan hân D binne Nederlânsktalich,³⁸ mar mei ien útsûndering: de kopy fan in Frysktalige oarkonde út 1527 (O II 335). It is oars wol opfallend dat krekt dat stik yn it Frysk steld is, want it giet om in oarkonde (keapbrief) dy't fan it kleaster sels útgien is. It orizjineel sil faaks opsteld (en skreaun) west ha troch de hofmaster dy't der yn neamd wurdt, broer Claes. Dat it stik in Nederlânske ynslach hat (relativum *die, heft, ouer, onss, iemant*), kin mei oan de net-Fryske kopiïst lizze.

4. Haskerkonvint

Fan it Haskerkonvint is in mânsk stik ynterne administraasje út it begjin fan de sechstjinde ieu bewarre bleaun, te witten it 'rekkenboek' oer de jierren 1500-1520³⁹ Troch de opienfolgjende procuratores fan it kleaster binne dêr yn oantekene: foarderingen, skulden, ûntfangsten, útjeften en de nammen fan de hierders fan de kleasterpleatsen. De taal fan dat alles is it Latyn. De folkstaal kipet lykwols hyltiten om 'e hoeke, want net alles liet him like maklik latinisearje. Sa komme wy iderkear wer de kleasterpleatsen *Groet ter laen, Clein ter laen, Groet zanthues* en *Clein zanthues* tsjin. Dúdlik is dat net de Fryske, mar de Nederlânske foarm fan dy nammen brûkt wurdt. Fierders sit de tekst fol mei Nederlânsktalige fragmintsjes. Yn de rubryk útjeften fine wy bygelyks net allinne oantekeningen lykas *pro ouis* (foar aaien), mar ek *pro schollen* (foar skollen), *van hoy mensen, van zwelen, van die borden der kercke*.⁴⁰ Procuratores mei nammen as Jacobus Campis (fan

³⁶. RAF, Kl. Aalsum 59 (1512), 67 (1513).

³⁷. Peter van Well wie al pater yn 1518 (Chbk. II, 373) en wie noch yn funksje yn 1549 (RAF, Kl. Aalsum 74).

³⁸. Stikken fan fôár 1530: RAF, Kl. Aalsum 76 (druk: Chbk. II, 469) en 24 (druk: Chbk. II, 552).

³⁹. RAF, Kl. Haskerkonvint 1^a. Ferl. Postma, "Het Rekenboek".

⁴⁰. Alle foarbylden komme fan f. 73^r (1513).

Kampen) en Petrus Colonie (fan Keulen) wienen fansels ek gjin Friezen.

Der is fan it kleasterargyf út de tiid nei 1500 fierders net sa folle oer. Fan ien hân (grif fan in kleasterling) binne in fan it Haskerkonvint sels útgien ruilbrief út 1520 (O II 298) en it reversaal dêrfan, dat wol sizze it ruilbrief fan de oare partij yn de ruiltrânsaksje, dat foar it kleaster ornearre wie (O II 297). Opfallend is dat it earste stik, dat op namme stiet fan de prior, Theodricus van Oetmersum (in net-Fries), en de procurator, Bernardus, yn it Nederlânsk steld is en dat fan de oare partij (Gabba Sipkes zoen mei frou) yn it Frysk. Wy moatte dêr út opmeitsje dat it Haskerkonvint yn 1520 wend wie om syn stikken yn it Nederlânsk te stellen, mar der wol mei akkoart gie dat in stik dat foar it kleaster ornearre wie en boppedat troch in kleasterling skreaun waard, Frysktalich wie. Yn de Nederlânsktalige oarkonde komt oars in frij lang Frysk fragmint foar (r. 15-19) en yn de Frysktalige steane twa Nederlânske stikken (r. 5-6 en 7-10). Faaks is der yn de konsept-teksten noch it ien en it oar oanfolle of feroare, sûnder dat der om tocht is om de ienheid fan taal te bewarjen.

5. Gerkeskleaster

Alhoewol't der yn it kleasterargyf Frysktalige oarkonden út 1515 en 1530 sitte (O II 279, 357), sil it Gerkeskleaster sels ek nei 1500 it Frysk net as skriuwtaal brûkt ha. Fan belang foar ús is in opmerking fan abt Reynerus Doetechem yn in stik út likernôch 1520, om't wy dêrtroch wat gewaar wurde oer it komôf fan de kleasterlingen: "dat int selve cloester voele devotige broeders ende conventualen syn geboren uth uwer genaden landen van Hollant van Amsterdam vuyten Hage ende anders".⁴¹ Wat wy net te witten komme, is oft der al lang safolle Hollanners yn it kleaster tahâlden. Mol tinkt dat om-ende-by 1500 de yntream fan net-Fryske oardergeastliken folle grutter wurdt, wat neffens him werom liket te gean op in opsetlike rekrutearringsspolityk fan de ûnderskate kleasteroorders.⁴²

6. Oare kleasters

De rispinge oan Frysktalige stikken is net grut. Ut 1502 is in ruilbrief bewarre bleaun fan it Dominikanekleaster te Ljouwert, fertsjintwurdige troch

⁴¹. RAF, Kl. Gerkeskleaster 10.

⁴². Mol, "Fryske frijheid", 35-36. Ferl. ek Theissen, *Centraal gezag*, 278-279.

prior Gerrit van der Graue en supprior Frans van Leyen, en de fâden fan it Sint Jacobsgasthûs en it Hillige Sakramintsgilde yn deselde stêd (O I 455). It stik sil wol troch ien fan de fâden skreaun wêze.

In hierbrief út 1505 fan de susters tertiarissen fan Nazaret by Idzegea, nei alle gedachten skreaun troch de confessor fan it kleasterke, hear Hetto Kempa zoen, is yn it Frysk steld (O I 500), lykas ek in oarkonde fan in jier letter oer de ruil fan rinten tusken de susters fan Nazaret en dy fan Ealsum (O I 519), dy't lykwols fan in oare hân is. Foar dy trije Frysktalige steane lykwols folle mear Nederlânsktalige kleasterstikken oer, foaral út de tiid nei 1515.⁴³ Ut 1523 binne noch twa Frysktalige kwitânsjes foar it tertiarissekleasterke Engwert by Poppenwier bewarre bleaun, dy't wolris skreaun wêze kinne troch de pater, hear Frerick (O II 308, 310).

As lêste moat noch wat sein wurde oer de skriuwtaal fan in non. It giet om suster Welmoed, sûnt 1529 of 1530 priorin fan it Dominikanessekleaster te Ljouwert.⁴⁴ Fan har hân binne mar in pear koarte oantekeningen bewarre bleaun, dy't foaral fan belang binne om't bekend is dat se de dochter is fan in konsekwinte Fryskskriuwer, nammentlik de al faker neamde Hemma Odda zin.⁴⁵ It docht bliken dat suster Welmoed soms it Frysk en soms it Nederlânsk brûkte. Sa hat se op in stik út 1529 oantekene: "dit bref is fan trichtticste heel ierde faen" (O IV 256, dors) en op ien út 1531: "dit is dat breek daer doede hoechland ende katryn ons heeft gegheuen op madland".⁴⁶ Wy konkludearje dat suster Welmoed wol Frysk skriuwe koe, mar it net altiten die, dat har Nederlânsk Frysk kleure is (relativum *daer*) en dat se faaks ien fan de lêste kleasterlingen wie dy't it Frysk noch wol ris skriftlik brûkten.

Konklúzje

Ut de fyftjinde ieu is mar in lyts tal stikken (sa goed as allegearre oarkonden) oerlevere dy't fan Fryske kleasters útgien binne. Rekkenje wy dy

⁴³. Inkelde foarbylden fan fóár 1515: Chbk. II, 239, 295; Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters*, 148-149.

⁴⁴. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanessenkloosters*, 33.

⁴⁵. Vries, "Hemma Odda zin", 230-231. Suster Welmoed har hânskrift koe identifisearre wurde mei help fan har eigenhannige ûndertekening ('jc suster welmoed priorissa belid als vors. is") fan in stik út 1533 (Archief Dominikanenklooster Gent 2690).

⁴⁶. Archief Dominikanenklooster Gent 2688.

fan it Gerkeskleaster net mei, dan is likernôch de helte dêrfan yn it Frysk en de helte yn it Nederlânsk steld. Stikken dy't foar de kleasters ornearre wienen, blike ek gauris fan de hân fan kleasterlingen te wêzen. De measten dêrfan binne yn it Frysk, mar der binne dochs ek gâns Nederlânsktalige by, sa kinne wy fêststelle.

In kleasterstik koe allinne dan yn it Frysk steld wurde, as sawol de kleasterling dy't it skreau, as dejinge foar wa't it ornearre wie, Friezen wienen. Om't der yn de Fryske kleasters frijwat net-Fryske kleasterlingen wienen, alteast yn de liedende funksjes, binne allinne al om dy reden frijwat stikken dy't fan in kleaster útgien binne of der foar ornearre wienen, yn it Nederlânsk steld. Dat koe ek trochwurkje yn de taal fan stikken fan rjochts- en bestjoerskolleezjes lykas rjocht en rie fan Eastergoa en Westergoa, dy't yn de earste helte fan de fyftjinde ieu wol gebrûk makken fan de skriuwtsjinsten fan kleasterlingen.

Wie de skriuwer fan in kleasterstik of in foar in kleaster ornearre stik in Fryske kleasterling, dan waard òf it Frysk òf it Nederlânsk brûkt. Yn it lêste gefal komt jin it type skriuwer yn it sin dat Hellinga foar eagen stie: fan Frysk komôf, mar opbrocht yn in Nederlânske skriuwadysje en dêrom sels ek allinne mar Nederlânsk skriuwend. Sokken sille der sûnder mis west ha, ek al ha wy dêr ûnder de Fryske kleasterlingen gjin konkrete foarbylden fan fûn. Wat wy àl tsjinkommen binne, is in Fryske kleasterling dy't earst Nederlânsk skriuwt, mar letter - ôfsjoen fan ferklearbere útsûnderingen - op it Frysk oergiet, ek al liket er dêr muoite mei te hawwen. Men soe dêr faaks út ôfliede kinne dat der yn de fyftjinde ieu dochs wol wat druk wie om Frysk te skriuwen.

It tal kleasterstikken út de earste trije desennia fan de sechstjinde ieu is minimaal, wylst ek it tal foar kleasters ornearre stikken út dy tiid lyts is. Ut it tiidrek 1500-1515 binne noch wol in stikmannich Frysktalige kleasterstikken oerlevere, mar it tal Nederlânsktalige is dan al krekt grutter. By de stikken dy't foar kleasters ornearre wienen, binne dêrfoaroer de Fryske noch altiten yn de mearheid. Dêr moat wol by sein wurde dat dy konklúzje sa goed as alhiel op stikken út mar ien kleasterargyf basearre is. Fan nei 1515 is mar ien Frysktalich kleasterstik oerlevere en wol út 1527. It tal foar kleasters ornearre stikken yn it Frysk út it tiidrek 1500-1530 dy't bewarre bleaun binne, bliuwt beheind ta fjouwer (de lêste twa datearre út 1523).

Ta beslút noch in lytse ferliking tusken it skriuwtaalgebrûk fan de kleasters en dat fan de stedskânselarijen yn Westerlauwersk Fryslân. Wy kinne fêststelle dat de kleasters yn de fyftjinde ieu oer it algemien minder faak it Frysk brûkten as de stedskânselarijen en dat se der ek krekt earder mei ophâlden binne. Dat ferskil sil foaral taskreaun wurde moatte oan it

feit dat - foar safier bekend - de stedsskriuwers oant likernôch 1520 altiten Friezen wienen, wylst der foaral ûnder de liedende kleasterfunksjonarissen al yn de fyftjinde ieu gâns net-Friezen sieten⁴⁷

BIBLIOGRAFY

- Chbk. = G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*. Leeuwarden, 1768-1795 (6 dln.).
- MNW = E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage, 1885-1929 (9 dln.).
- O = P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden*. 's-Gravenhage, 1927-1941 (3 dln.); O. Vries, *Oudfriese Oorkonden*, dl. IV. 's-Gravenhage, 1977.
- A.J. Andreae, *Het klooster "Jerusalem" of het Gerkesklooster. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kloosters in Friesland*. Kollum, 1890 (reprint: Leeuwarden, 1975).
- K. Fokkema, *Het Stadsfries. Een bijdrage tot de geschiedenis en de grammatica van het dialect van Leeuwarden*. Assen, 1937.
- P. Gerbenzon, "De Klearkampster stikken yn it twadde Copiarium fan Gabbema", *Us Wurk*, 21-22 (1972-1973) 31-36.
- W. Hellinga, "Het Stadsfries en de problemen van taalverhoudingen en taalinvloed", *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*, 59 (1940) 19-52, 125-158; ek yn: idem, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur* (Arnhem, 1968) 459-526.
- A.K. de Meijer, "Frisia Catholica", yn: J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries, *Geschiedenis van Friesland* (Drachten, 1968) 229-256.
- JA. Mol, *Grootgrondbezit van Friese kloosters in de Middeleeuwen*. Niet uitgegeven scriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 1979.
- JA. Mol, "Fryske frijheid' yn de Dútske Oarder. De ferhâlding fan it Fryske kleaster Nes ta syn oardersintrum yn Utert", yn: W. Bergsma e.o. (red.), *Frysk, from en frij. In oantal aspekten fan leauwe en polityk yn Fryslân* (Ljouwert, 1988) 11-54.
- O. Postma, "Het Rekenboek van het Hasker Convent (1500-1520)", *De Vrije Fries*, 33 (1935) 1-28.

⁴⁷. Ik tankje drs. J.A. Mol (Fryske Akademy) foar syn kommentaar op dit stik.

- M. Schoengen, "Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënserabdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward. Eene bijdrage tot de geschiedenis van de vestiging der Cisterciënsers in de Noordelijke Nederlanden", *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 29 (1903) 129-242.
- R. Steensma, *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften. Een inleiding en inventarisatie*. Leeuwarden, 1970.
- J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche Vrijheid. Friesland onder Karel V*. Groningen, 1907.
- O. Vries, "Hemma Odda zin, stedsskriuwer fan Ljouwert om 1500 hinne", *It Beaken*, 43 (1981) 217-239.
- O. Vries, *Correcties op P. Sipma, Oudfriesche Oorkonden I-III, aangevuld met een overzicht van schrijvershanden*. Grins/ Groningen, 1984 (Estrikken 64).
- O. Vries, "It kânselarijpersoneel fan it Hof fan Fryslân yn de Habsburchske tiid", *It Beaken*, 50 (1988) 61-76.
- O. Vries, "De skriuwtaal fan de Fryske stedskânselarijen: fan Latyn oer Frysk nei Nederlânsk?", yn: *Philologia Frisica anno 1988* (Ljouwert, 1989).
- S.A. Waller Zeper, "Overeenkomst uit de XVe eeuw betreffende het onderhoud van een krankzinnige in Haskerconvent", *De Vrije Fries*, 23 (1915) 208-212.
- S.P. Wolfs, *Middeleeuwse Dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon*. Assen, 1984.
- S.P. Wolfs, *Middeleeuwse Dominicanessenkloosters in Nederland*. Assen/Maastricht, 1988.